

УДК 373.51.001.63

*Ростислав Ляшенко,
здобувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

АКТИВНІСТЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА-ФІЛОЛОГА

У статті на основі наукової літератури з проблеми дослідження вивчено поняття «активності» та «діяльності» як центральні характеристики розвитку особистості майбутнього вчителя-філолога, досліджено їх вплив у своєму співвідношенні на професійний розвиток особистості майбутнього вчителя-філолога, порівняно категорії активності і діяльності та виокремлено їх компоненти, проаналізовано основні тенденції розуміння цих категорій в науковій літературі. Активність в цілому можна визначати, як сукупність обумовлених суб'єктом моментів руху діяльності.

Ключові слова: *особистість, активність, діяльність, розвиток, суб'єкт, середовище, викладач-філолог.*

В статье на основе научной литературы по проблеме исследования изучены понятия «активности» и «деятельности» как центральные характеристики развития личности будущего преподавателя-филолога, исследовано их влияние в своем соотношении на профессиональное развитие личности будущего преподавателя-филолога, проведено сравнение категорий активности и деятельности и выделены их компоненты, проанализированы основные тенденции понимания этих категорий в научной литературе. Активность в целом можно определить, как совокупность обусловленных субъектом моментов движения деятельности.

Ключевые слова: *личность, активность, деятельность, развитие, субъект, среда, преподаватель-филолог.*

The article aims at exploring the concepts of «activity» and «action» as central features of the personality of future teacher-philologist; investigating the impact of their relation to the professional development of personality of future teacher-philologist; comparing the categories of «activity» and «action» and highlighting their components; analyzing the main trends of understanding of these categories in the scientific literature. The problem of activity is one of the main issues in psychological and pedagogical science. In scientific studies of this category, there exist important concepts that reveal the essence of activity – process, action, behavior, activities, etc. The activity is usually compared with

similar to it category of action, with some authors considering the activity as a characteristic of human activity, which is opposed to passive action. Activity of future teacher's personality – a reflection of expressing unity and implementing internal and external trends in society. Future teachers are most consistently able to demonstrate value method of simulation of content of socially significant actions, communication and behavior in which the person acquires the possibility of independent existence as a system in interpersonal space. The relevance and scientific novelty of the research is scientific justification of influence of correlated categories on personality development of future teacher-philologist.

Key words: *personality, activity, action, development, subject, environment, teacher-philologist.*

Проблема активності є однією із основних у психолого-педагогічній науці. У наукових дослідженнях цієї категорії важливими є поняття, які розкривають сутність активності – процес, дія, вчинок, поведінка, діяльність, життєдіяльність тощо. Активність, зазвичай, зіставляється з близькою до неї категорією діяльності, при цьому одні автори розглядають активність як характеристику діяльності людини, що протиставляється пасивній діяльності. Поняття активності в цьому разі співвідноситься із самодіяльністю як діяльністю, що не нав'язується зовні, а є внутрішньо необхідною людині. Інші автори обґрунтовано вважають, що активність – ширша категорія, що розповсюджується на процеси та явища органічного світу. Є також дослідники, які вважають, що доцільно говорити про активність стосовно не тільки біологічного й соціального рівнів матерії, а й неорганічного. Актуальність та наукова новизна дослідження полягає у науковому обґрунтуванні впливу співвіднесених категорій на розвиток особистості майбутнього вчителя-філолога.

Категорії активності та діяльності особистості досліджувалися у працях В. С. Мерліна, В. Д. Небиліцина, В. М. Русалова М. В. Дьоміна, С. Л. Рубінштейна, П. Я. Гальперіна, С. Д. Смирнов, К. А. Абульханової-Славської, А. Адлера, Б. В. Новикова, Д. І. Фельдштейна, В. Терлецького, Б. Г. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, В. А. Петровського та ін. Основна ідея особистісного розвитку полягає у тому, що в процесі життєдіяльності в людини виробляються індивідуально чи типологічно своєрідні способи внутрішньої і зовнішньої біологічної активності, які дозволяють їй оптимально опанувати зовнішнє середовище. Так, за концепцією інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна, індивідуальність організму утворюється завдяки особливостям елементарної й моторної активностей, які автор називає індивідуальним стилем життєдіяльності організму [6].

Згідно з теорією психофізіологічної індивідуальності В. М. Русалова механізм формування формально-динамічних властивостей індивідуальної психіки подано висхідним, генетично детермінованим, індивідуальним

рівнем енергодинамічних можливостей, які постійно залучаються до діяльності, зумовлюючи оптимально споріднену з діяльністю узагальнену інтеграцію всіх біологічних властивостей індивіда. Виникнувши як нова системна якість, узагальнена інтеграція біологічних і формально-динамічних властивостей стає регулятором використання людиною своїх енергодинамічних можливостей [14, с. 23–35].

М. В. Дьомін вважає, що активність є основою матерії, виражаючи її здатність до кількісних та якісних змін через розгортання систем вищої організації [5].

Метою статті є вивчення понять «активності» та «діяльності» як центральних характеристик розвитку особистості майбутнього вчителя-філолога, дослідити їх вплив у своєму співвідношенні на професійний розвиток особистості майбутнього вчителя-філолога, порівняти категорії активності і діяльності та виокремити їх компоненти, проаналізувати основні тенденції розуміння цих категорій в науковій літературі.

Активність особистості майбутнього викладача – це єдність відбиття вираження й реалізації зовнішніх та внутрішніх тенденцій у суспільстві. Майбутній викладач найбільш стійко спроможний демонструвати ціннісний спосіб моделювання змісту суспільно значущої діяльності, спілкування й поведінки, за яких особистість набуває можливості самостійного існування як системи в міжособистісному просторі.

В процесі розвитку особистісної активності майбутній викладач здійснює активний пошук, створює і перетворює умови задоволення суспільно значущих потреб відповідно до особистісної позиції, її цінностей та вимог, що до неї застосовуються. Звідси, особистісна активність є особистісним способом порівняння себе з іншими, визначення своєї позиції.

Однією з центральних характеристик ставлення педагога до професійної діяльності є відмінність між розумінням цінності професії педагога й праці загалом. Ціннісно-мотиваційне ядро особистості педагога містить три рівні ставлення до педагогічної праці: ставлення до праці взагалі як цінності; ставлення до педагогічної професії як до відповідного виду праці; ставлення до праці як до специфічного виду педагогічної діяльності.

Суспільна ситуація ставить педагога перед вибором таких різнопланових й різноспрямованих орієнтацій, що, звичайно, не може не рефлексуватися у їх науковій свідомості та практичній діяльності.

Професійна підготовка педагога вимагає формування психологічної стійкості його особистості. Для педагога рефлексивне ставлення до своєї діяльності означає вихід із повного поглинання безпосереднім процесом діяльності для формування відповідного ставлення до неї через позицію над нею, поза нею для судження про неї.

Явище саморуку, яке спостерігається навіть на найнижчих рівнях

організації матерії, полягає у тенденції до виходу із стану повної рівноваги із середовищем через внутрішні відхилення, спричинені деякою неоднорідністю матерії, відсутністю повної якісної тотожності навіть найелементарніших її частинок. Тому пояснення явищ активності, зазвичай, здійснюється у термінах автономності, спонтанності, самодовільності, ініціативності тощо. Будь-яке виявлення активності має місце у певному оточенні. У зв'язку з цим склалися два підходи використання терміну «активність» і відповідно два його значення: 1) сторона, твірна будь-якого процесу взаємодії чи дії, що обумовлюється внутрішньою природою об'єкта; 2) процес, особливість якого визначається, насамперед, внутрішньою детермінацією об'єкта, його самозумовленістю, тобто, внутрішня детермінація домінує над зовнішньою.

Усі форми та рівні творчого життя людини, її здібностей, зумовлені рівнем її свідомості, самосвідомості, мислення, культурно-історичним розвитком, здійснюються як прояв діяльності – універсальної форми відображення світу та способу відтворення людини.

Діяльність людини характеризується найвищими параметрами з усіх трьох якісних параметрів порівняно із активністю тварин або неживих систем. Тому активність часто визначають ширше стосовно діяльності. Активність загалом можна визначати як сукупність зумовлених суб'єктом моментів руху діяльності.

Якщо йдеться про життєдіяльність особистості, то враховуємо потреби, мотиви, активність, побудову та оперування образами, їх перебудову, оцінні процеси, організацію, самоорганізацію тощо. Однак усе це поза тими вимогами, із якими пов'язані соціалізованість та окультуреність, а це реалізує індивідний принцип «мої потреби», а все інше – предмети їх задоволення. Для того, щоб людина вийшла за межі цього, їй необхідно зустрітися з диктатом нормативних просторів, зростити механізми, що відповідають вищим психічним функціям. Це стосується активації та пізнання, всієї інтелектуальної роботи, оцінки й організації поведінки тощо.

Діяльність людини реалізується в трьох характерних для неї сферах – праці, спілкуванні й пізнанні. Звідси, у педагогічному експерименті при визначенні провідної діяльності доцільно враховувати три чинники її змісту, що досягається через співвіднесеність трьох напрямків діяльності.

Діяльність може сприяти найбільш повному розвитку внутрішнього світу особистості майбутнього викладача. Показником високого рівня діяльності є відповідність свідомого, цілеспрямованого, активного й творчого ставлення особистості до діяльності.

Якість діяльності майбутнього викладача в суспільстві виявляється через особистісну активність на основі перетворення й самодіяльності в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Реалізація будь-якого виду діяльності забезпечується її контуром

регуляції, що характеризується специфічними для цього суб'єкта індивідуальними регуляторними особливостями.

В діяльності проявляються нахили та інтереси, імпульсивні спонукання та бажання особистості. Також здійснюється відбиток темпераменту, спадкові генетичні особливості. Проявляються та формуються різноманітні стимули саморозвитку.

Активність може бути зрозумілою як дія того чи того предмета, зумовлена причинами, що мають внутрішній характер, на відміну від пасивності, суттєвою ознакою якої є зовнішня детермінація. У зв'язку з цим цікавою є думка про відмінність понять «активність» та «діяльність», висловлена С. Л. Рубінштейном. Діяльність завжди має зв'язок із впливом, зміною довкілля, завжди є предметною [12].

Проблема активності живого та рівнів активності надто актуальна. У 80-і роки ХХ ст. у книзі «Вступ до психології» П. Я. Гальперін окреслив еволюційні рівні розвитку активності, визначаючи рівень активності людини як відповідний рівень загальної еволюції. Диференційним засобом такої рівневої характеристики активності згідно з його поглядами є дія, оскільки рівні еволюції дії визначають «власне кажучи, основну лінію розвитку матерії» [4, с. 206–207]. Науковцем було виокремлено чотири рівні такої еволюції. Перший рівень пов'язується із неживою природою (рівень фізичної дії). Другий рівень – це рівень фізіологічної дії. Третій рівень дії суб'єкта характеризується тим, що «тварина має можливість з'ясувати придатність дії і змінити її ще до фізичного виконання або завершення» [4, с. 206]. І нарешті, рівень дії особистості. «Тут суб'єкт дії враховує не тільки своє сприйняття предметів, а й накопичені суспільством знання про них, і не тільки їх природні властивості й взаємозв'язки, а й їх соціальне значення та суспільні форми ставлення до них» [4, с. 206]. Соціальне значення та суспільне відношення стають дієвими, значущим фактором для рівневого виокремлення активності у загальній еволюції.

Використовуючи дослідження П. Я. Гальперіна, С. Д. Смирнов деталізує характеристику еволюції активності, зокрема, акцентуванням уваги на якісних показниках гранично значущих рівнів, виділяючи три такі рівні. «Першим якісним ступенем у розвитку активності є перехід від активності як загальної властивості матерії до активності, властивій живим організмам, що виявляється у всіх процесах життєдіяльності» [15, с. 27]. Основною рисою живого, що пояснює «його якісно новий рівень активності, є здатність до здійснення неентропічних процесів, які спостерігаються на клітинному й навіть молекулярному рівнях» [15, с. 27]. Наступний стрибок у розвитку активності С. Д. Смирнов пов'язує «з переходом від рослинної форми життя, основним способом якої є зворотня активність, що зумовлена прямою дією біологічно важливих факторів, до тваринних, які можуть здійснювати пошукову активність... Збільшення часових й просторових проміжків між актом витрати енергії й актом, що

компенсує ці витрати, отримання енергії є важливим моментом у розвитку активності» [15, с. 28]. Цей рівень доповнюється новим ступенем активності, оскільки «пов'язаний із виникненням людської діяльності, основна відмінність якої від поведінки тварин за параметром активності полягає в переході від пристосування до природи до її перетворення й творчій зміні відповідно до власних цілей людини, які мають соціальне, суспільно-історичне походження» [15, с. 27]. Учений також пропонує три напрямки рівневого розвитку активності: зростання ініціативності; зростання «просторово-часових проміжків між початком акту, пов'язаного із витратою енергії, та його позитивним результатом, що зумовлює накопичення енергії»; переходу «від процесів адаптивного, пристосувального плану до процесів перетворення й активного конструювання зовнішніх умов існування системи» [15, с. 29–30]. Саме особистісна, конструювальна активність, пов'язана із здатністю формувати спеціальні, зовнішні умови свого існування, що передбачає цілеспрямованість, здатність творчої активності її носія, здатність не зупинятися на досягнутому, активність, не властива жодним іншим видам живого, визначає суб'єктну позицію її носія – суб'єкта. Активність нового типу пов'язувалася із засобами цілеспрямованої дії, із самими цілеспрямованими діями за постійного накопичення в антропогенезі цих засобів і нарощування їх якісних, більш стійко витриманих характеристик.

Новий вид активності належить певному живому, найбільш високому рівню розвитку і зберігає всі рівні активності живого. Ця особлива активність створює новий, неприродний – соціальний – світ і відтворює його, в якому тільки й може проживати людина, а тому всі види активності, прояви дієвості є наслідком її побутовості. І цей новий тип активності – діяльність, яка по-різному реалізується в життєдіяльності людини й по-різному досліджується нею, залишаючись способом її існування як особливого явища соціальної еволюції – виявлення еволюції універсальної.

Пояснення явищ активності зазвичай здійснюється у термінах автономності, спонтанності, самодовільності, ініціативності тощо.

У зв'язку з цим склалися два підходи використання терміну «активність» і відповідно два його значення: 1) сторона, твірна будь-якого процесу взаємодії чи дії, що обумовлюється внутрішньою природою об'єкта; 2) процес, особливість якого визначається, насамперед, внутрішньою детермінацією об'єкта, його самозумовленістю, тобто, внутрішня детермінація домінує над зовнішньою.

У філософській та психологічній літературі зазначається, що абсолютно спонтанної активності не існує, по-перше, тому, що суб'єкт активності завжди повинен враховувати характер об'єкта, на який вона спрямована, і наявність такого об'єкта, хоч і на великих просторово-часових відстанях, необхідне для ініціації акту. По-друге, будь-який

внутрішньо зумовлений стан суб'єкта, що породжує певний вид активності, сам є одним із наслідків минулих взаємодій суб'єкта зі своїм оточенням.

Психологічні аспекти індивідуальної соціальної активності вивчаються К. А. Абульхановою-Славською [1]. Особливу увагу вона приділяє двом аспектам соціальної активності: організації особистого часу й побудові життєвої стратегії. У першому випадку активність розглядається як практично-дієва форма реалізації часу. Як поняття, особистісний час містить суб'єктивний спосіб реалізації суб'єктивного, форму, інтенсивність, якість реалізації. Активність – це реальна організація життєвого часу, тобто, структурування об'єктивних суспільного й природного часу, перетворення їх впливу, зняття обмежень, розширення можливостей, зміна напрямків. За характером регуляції часу життя виділяють чотири індивідуально-типологічних варіанти активності: 1) Стихійно-побутовий тип регуляції часу: людина перебуває в залежності від подій та обставин життя. Вона не встигає за часом, не може організувати послідовність подій, передбачити їх перебіг чи запобігти їм. Цей спосіб організації життя характеризується ситуативністю поведінки, відсутністю особистої ініціативи; 2) Функціонально-дієвий тип регуляції часу: людина активно організовує перебіг подій, спрямовує їх хід, своєчасно залучається до них, досягаючи ефективності. Однак ініціатива охоплює тільки окремі періоди подій, відсутня пролонгована регуляція часу життя; 3) Споглядальний тип: виявляється у пасивності, відсутності здатності до організації часу; 4) Перетворювальний тип: характеризується пролонгованою організацією часу, співвіднесеною зі смыслом життя, із логікою суспільних тенденцій.

У зарубіжній психології дослідження індивідуальних аспектів соціальної активності передусім пов'язане з ім'ям А. Адлера, який запропонував поняття стилю життя й креативного «Я», що підкреслюють активний характер життя людини [2, с. 131–140].

Педагогічний підхід до розгляду розвитку особистісної активності пояснює ієрархію видів діяльності, які на послідовно змінних етапах розвитку особистості стають основними для успішного розв'язання завдань навчання й виховання, тому на кожному віковому етапі необхідно формувати комплексну, багатопланову діяльність, динамічну систему діяльностей, кожна з яких розв'язує своє специфічне завдання, що відповідає певним соціальним очікуванням.

Новиков Б. В. стверджує, що особистісна активність «виражає рівень реалізації функціональних особливостей соціальної спільності, рівень загальної соціальності особистості, її внутрішню потребу, рівень прийняття цінностей суспільства...» [7, с. 6].

Отже, особистісна активність майбутнього викладача, є рівнем розвитку його особистості, та ієрархією видів діяльності, які на послідовно

змінних етапах розвитку особистості стають панівними для успішного розв'язання професійних завдань.

Особистісна активність відбиває суперечність та єдність суспільних й індивідуальних потреб людини. В активності полягає спрямованість на служіння інтересам суспільства, професійній спільноті, формується оволодіння знаннями, які потрібні для залучення до активної трудової діяльності.

Особистісна активність на різних стадіях життєвого шляху залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів. Д. І. Фельдштейн наголошує: «Вона є базовою для розвитку критичності, здатності змінювати засвоєні стереотипи й способи діяльності, на ній ґрунтується й готовність до саморозвитку та самоудосконалення» [17, с. 3–31].

«Соціальна активність молоді, – зазначає В. Терлецький, – риса життєдіяльності, яка розвивається і має своєрідну логіку розвитку в основних групах молоді залежно від загального процесу життєвого самовизначення» [16, с. 148].

Через цілепокладання сучасний стан як момент діяльності пов'язується з майбутнім, тому вибір цілей та засобів їх досягнення виконує регульовальну функцію у поведінці студента. Студент в усвідомленій формі ставить завдання, досягнення якого є метою його діяльності. В його бажанні виявляються потреби та інтереси, які в структурі діяльності є мотивами: стимулами, реальною рушійною силою дій студента, потужними регуляторами його поведінки.

Усі форми та рівні творчого життя людини, її здібностей, зумовлені рівнем її свідомості, самосвідомості, мислення, культурно-історичним розвитком, здійснюються як виявлення діяльності – універсальної форми віддзеркалення світу та способу відтворення людини.

Пересування особистості по вертикалі життєвого шляху, пов'язане зі зміною групових ситуацій мікросередовища, породжує, з одного боку, якісно визначену дольову структуру особистості, а з іншого боку – проблему формування в ній соціально-психологічної готовності до нових видів спілкування та діяльності.

Наступне зростання активності діяльності пов'язане із перенесенням зовнішньої детермінації у внутрішню. Звідси, активність є однією із конструктивних характеристик людської діяльності, які доводять її здатність до саморозвитку, саморуху через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих продуктивних предметних дій. При цьому цілі та засоби діяльності беруться не із безпосередньо заданої ситуації і не є абсолютно спонтанними. Вони, здебільшого, як джерела мають події, віддалені від початку дії, тобто зумовлені широким життєвим контекстом, основний зміст якого становлять стосунки з іншими людьми, а також соціально й культурно опосередковане ставлення до природи.

У радянській та пострадянській філософії та психології категорію активності часто пов'язують із категорією відбиття й говорять про

активність психічного віддзеркалення, активності свідомості. Одні автори вважають, що активність є атрибутом відбиття в живій природі й суспільному житті, інші розглядають активність незалежним атрибутом психіки, свідомості разом із атрибутом відбиття. Активність психічного віддзеркалення може виявлятися у явищах різної природи й різного рівня як власне психічних (від відчуття до світогляду), так і у внутрішніх проявах (від простих рухових реакцій до складної соціальної поведінки, діяльності, практики).

Розрізняючи внутрішню та зовнішню активність організму людини, слід зазначити, що професійна соціалізація, яка відбувається в онтогенезі, переважно відноситься до зовнішньої активності. Але найбільш узагальнені параметри внутрішньої активності також зазнають закономірних змін. Це дозволяє у психологічних аспектах індивідуальності бачити співвіднесеність показників фізіологічної та психічної активності. Загальні положення цих відносин було сформульовано Б. Г. Ананьєвим у його поглядах стосовно структури індивіда, з одного боку, і властивостей темпераменту й задатків – з іншого [3].

Співвіднесеність активності та діяльності досліджував А. В. Петровський [8]. Він уважав, що загальною властивістю життя є активність. Однак при цьому активність трактується як діяльний стан живих істот, як джерело власного руху, що відтворюється у русі. Йдеться про енергію, її відновлення. Здатність до саморуху в контексті самовідтворення розглядається як ознака активності суб'єкта. С. Л. Рубінштейн розглядав діяльність як специфічну форму активності, спрямовану на свідоме перетворення навколишнього світу [11]. Із цього погляду до дійсності виявляються властивості особистості. Якщо потреби людини є висхідними спонуканнями до власної діяльності, завдяки яким вона є активною істотою, то її дії спрямовані на задоволення не власних, а суспільних потреб [13]. С. Л. Рубінштейн уміщував аналіз активності та діяльності в загальний контекст опозиції «зовнішне-внутрішнє» й утримував традицію розуміння того, що зовнішнє діє через внутрішнє. Аналіз активності й співвіднесеності активності із діяльністю залишилися недостатньо визначеними та категоризованими. Наприклад, В. А. Петровський говорив про діяльність, яка контролює свій рух із моментами власної активності, зануреними у діяльність, й обидва моменти – активність та діяльність – зливаються один із одним [9–10].

Отже, такі центральні характеристики розвитку особистості як активність та діяльність та їх компоненти у своєму співвідношенні мають безпосередній вагомий вплив на розвиток, зокрема професійний розвиток особистості майбутнього вчителя-філолога. Зрештою, категорію активності слід визначати ширше стосовно категорії діяльності. Активність загалом можна визначати як сукупність зумовлених суб'єктом моментів руху діяльності. Категорія активності має більший обсяг порівняно із категорією діяльності і не може бути застосована як до

особистості як суб'єкта в цілому, так і до його окремих підсистем. Актуальним завданням залишається дослідження категорій активності та діяльності особистості в цілому, зумовленої необхідністю їх ґрунтовного вивчення, а також визначення їх впливу на процеси професійної самоактуалізації особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1991.
2. Адлер А. Индивидуальная психология / А. Адлер / История зарубежной психологии / ред. П. Я. Гальперин, А. Н. Ждан. – М., 1986.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968.
4. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин – М. : Изд-во МГУ, 1976.
5. Демин М. В. Природа деятельности / М. В. Демин – М., 1984.
6. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин – М. : Педагогика, 1986. – 254 с.
7. Новиков Б. В. Социальная активность как мера самодеятельности личности / Б. В. Новиков / Творчество и философия. – К., 1989.
8. Петровский А. В. Основы теоретической психологии: учеб. пособие / А. В. Петровский. – М., 1998.
9. Петровский В. А. Личность: феномен субъективности / В. А. Петровский – Ростов-на-Дону, 1993.
10. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский – М., 1992.
11. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн – М. : Наука, 1957.
12. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М., 1958.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – СПб.; М. : Харьков; Минск, 1999.
14. Русалов В. М. Теоретические проблемы построения специальной теории индивидуальности человека / В. М. Русалов / Психологический журнал. – 1987. – № 4. – Т. 7.
15. Смирнов С. Д. Образ мира: Проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов – М., 1985.
16. Терлецкий В. Н. Жизненная позиция личности: Проблемы методологии и теории / В. Н. Терлецкий – К., Одесса: Лыбидь, 1990.
17. Фельдштейн Д. И. Взаимосвязь возможностей образования и психологических закономерностей развития мотивационно-потребностной сферы личности / Д. И. Фельдштейн / Проблемы мотивации общественно-полезной деятельности школьников. – М., 1984.